

Pelgrimage, wat doet het met je?

Hein Bisterbosch

s4398386

Pre-master scriptie Religiewetenschappen

Radboud Universiteit Nijmegen

Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen

10820 woorden

Begeleider: Prof. Dr. P.J.A. Nissen

22 juni 2015

De foto's op de titelpagina zijn verkregen op internet op 1 december 2014 door te googelen op "camino santiago".

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Hein Bisterbosch, dat voorliggende pre-master scriptie getiteld **Pelgrimage, wat doet het met je?**, zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontleening kenbaar gemaakt worden.

Rozendaal, 22 juni 2015

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	4
1. INLEIDING	6
1.1 ACHTERGROND PELGRIMAGE NAAR SANTIAGO DE COMPOSTELA.....	6
1.2 DOELSTELLING	7
1.3 VRAAGSTELLING.....	8
1.4 GENOOTSCHAP VAN SINT JACOB	8
1.5 WAAROM?	9
1.6 HOE?.....	12
1.7 METHODE VAN ONDERZOEK	13
2 ANALYSE VAN REISVERSLAGEN EN ARTIKELEN UIT DE JACOBSSTAF	14
2.1 SAMENVATTING VAN AFZONDERLIJKE REISVERSLAGEN EN ARTIKELEN	14
<i>Frans Hochstenbach (1989)</i>	14
<i>Magda Heesen – van den Hemel (1989)</i>	15
<i>Studiedagen in Santiago over de begeleiding van de pelgrim op de camino (1990)</i>	15
<i>Jan Meijssen (1991)</i>	15
<i>Pastor Ko de Graaf (1996)</i>	16
<i>Joke den Dulk (1996)</i>	17
<i>Klaas en Helen van der Poel (2001)</i>	17
<i>Trees en Klaas Mors (2003)</i>	18
<i>Herman Vuijsje (2003)</i>	18
<i>Huberta Wiertsema & Arno Cuppen (2005)</i>	19
<i>“Weg of Doel” (2006)</i>	19
<i>Thomas Quartier (2010)</i>	20
<i>Arno Cuppen (2011)</i>	20
<i>Huib Bol (2012)</i>	21
<i>Arno Cuppen (2012)</i>	21
<i>Lonneke Lodder (2012)</i>	21
<i>Karin Abdullah Khan-Feenstra (2013)</i>	22
<i>Hein Dik (2013)</i>	22
<i>Damiaan Messing (2013)</i>	22
<i>Wim Nijssen (2013)</i>	23
<i>Herman Vuisje (2013)</i>	23
<i>Bram van der Wees (2013)</i>	23
<i>Leen Wijker (2013)</i>	24
<i>Suzanne van der Beek (2014)</i>	25
<i>Bram van der Wees (2015)</i>	25
<i>Josje Tummers (2015)</i>	25
2.2 ESSENTIES UIT DE REISVERSLAGEN EN ARTIKELEN	26
3. CONCLUSIE.....	28
LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR.....	29
BOEKEN EN ARTIKELEN	29
JACOBSSTAF	29
BIJGEWOONDE PRESENTATIES.....	31
BEZOCHTE WEBSITES	31

Samenvatting

Santiago de Compostela, in het noordwesten van Spanje, is naast Rome en Jeruzalem een klassieke christelijke bedevaartsplaats. Volgens de overlevering is het de plaats waar de relieken van de apostel Jacobus de Meerdere geplaatst zijn. Volgens de legende heeft Jacobus in Spanje gepredikt en is hij later in Palestina onthoofd. Vervolgens is zijn lichaam per boot naar Galicië gebracht en aldaar begraven. Het graf is in 813 ontdekt waarna Jacobus een belangrijke rol kreeg in de christelijke identiteit van Spanje. De Spaanse koningen gaven veel aandacht aan de verering van de heilige Jacobus en de pelgrims die zijn graf bezochten. Deze pelgrims vormden een belangrijke levenslijn tussen het christelijke deel van Spanje en Frankrijk tijdens de reconquista. De periode van herovering van Spanje op de Islam die in 1492 voltooid werd. Het graf van Jacobus de Meerdere in Santiago werd een pelgrimsdoel voor christenen vanuit geheel Europa. Tussen 1936 en 1975 roept dictator Franco Jacobus uit als beschermheilige van Spanje en probeert de glorie van weleer van de camino route te herstellen. Na het bezoek van Johannes Paulus II aan Santiago de Compostela in de heilige jaren 1982 en 1989 komt de pelgrimage weer echt op gang¹.

Het doel van dit onderzoek is om inzicht verkrijgen in de ontwikkeling van de beweegredenen van pelgrims in de afgelopen 26 jaar en in het effect van de pelgrimage op de pelgrim. Hiertoe zijn reisverhalen en andere artikelen in het tijdschrift de "Jacobsstaf" over de periode 1989 tot en met 2015 geanalyseerd. De Jacobsstaf is het blad van het Nederlands Genootschap van Sint Jacob, de Nederlandse vereniging van en voor pelgrims naar Santiago de Compostela. In dit kwartaalblad zijn reisverslagen van pelgrims gepubliceerd waarin vaak op een zeer persoonlijke wijze verslag wordt gedaan van opgedane ervaringen. Het Genootschap is in 1986 opgericht toen er in Nederland belangstelling kwam voor pelgrimages naar Santiago. In 1989 is gestart met een eigen verenigingsblad, de Jacobsstaf. Deze start in 1989 is als begindatum van dit onderzoek, betreffende een periode van 26 jaar, gekozen.

In de periode van 1989 tot 2015 is het karakter en beeld van de Nederlandse pelgrims op de camino naar Santiago de Compostela veranderd. In deze tijd is er sprake van een tanende invloed van de rooms-katholieke traditie op levensbeschouwelijke overtuigingen. Het zoeken van de pelgrim naar zichzelf en naar de spirituele kern in de eigen persoon is daarentegen sterk op gang gekomen.

De camino naar Santiago is een pelgrimage van de "weg" waarbij de heling van de ziel belangrijker is dan de heling van het lichaam zoals in Fatima en Lourdes. De pelgrims op de camino voelen zich verbonden met elkaar omdat zij allen dezelfde ervaringen van ontberingen meemaken en tijdelijk in andere leefomstandigheden verblijven.

De camino werkt hierbij als een katalysator die het veranderingsproces van de pelgrim ondersteunt. Het veranderingsproces is volgens Quartier (2010) en Cuppen (2012) echter sterk afhankelijk van de uitgangssituatie van de pelgrim, de mate waarin hij zich voor de nieuwe omgeving en mensen openstelt en de tijdspanne die hij de op camino doorbrengt.

De verschuiving naar een meer individueel gedrag van de pelgrim en de komst van de smartphone heeft het karakter van het samenzijn van pelgrims binnen en buiten de refugios in sterke mate veranderd. Vele auteurs, Bol (2012), Dik (2013), van Beek, (2014), van der Wees (2015) beschrijven dat er soms meer aandacht van de pelgrim is voor de elektronische hulpmiddelen dan voor de mede-pelgrims. Terughoudendheid in gebruik van de digitale hulpmiddelen op de camino is, volgens bovengenoemde auteurs, zeer aan te raden. Op deze wijze wordt de pelgrim niet afgeleid door beslommingen vanuit zijn thuissituatie. Als

¹ Zie www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2012/juli/codex-calixtinus-teruggevonden.html Geraadpleegd op 8 juni 2015

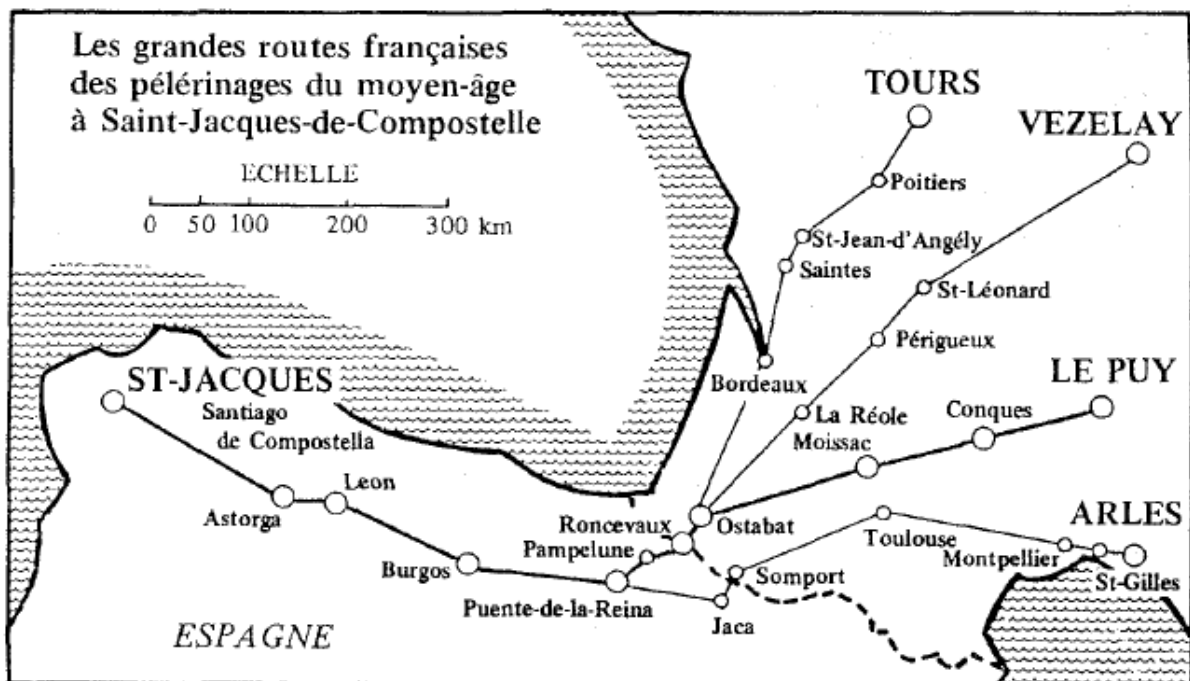
de pelgrim de smartphone naast zich neer kan leggen kan hij zijn aandacht volledig richten op de mensen en de omgeving waar hij doorheen trekt, het uiteindelijke doel van de pelgrimage.

De behoefte van de individuele pelgrim aan een time-out in deze vaak hectische moderne maatschappij is duidelijk aanwezig en groeiende. De camino is in de periode 1989 – 2015 geëvolueerd van een religieus en cultureel geïnspireerd proces naar een persoonlijke zoektocht van de pelgrim naar zichzelf met uiteenlopende fysieke en spirituele elementen.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond pelgrimage naar Santiago de Compostela

Santiago de Compostela, in het noordwesten van Spanje, is naast Rome en Jeruzalem een klassieke christelijke bedevaartsplaats. Volgens de overlevering is het de plaats waar de relieken van de apostel Jacobus de Meerdere geplaatst zijn. Volgens de legende heeft Jacobus in Spanje gepredikt en is hij daarna in Palestina onthoofd. Vervolgens is zijn lichaam per boot naar Galicië gebracht en aldaar begraven. Het graf is in 813 ontdekt waarna Jacobus een belangrijke rol kreeg in de christelijke identiteit van Spanje. Zijn graf werd een pelgrimsdoel voor christenen vanuit geheel Europa. Vele pelgrimsroutes², zie onderstaande afbeelding, zijn zo ontstaan in de middeleeuwen. De weg van Roncevalles in de Pyreneeën naar Santiago werd de Camino Frances genoemd. Deze route, de Camino Frances, is ook nu nog de meest gebruikte pelgrimsroute in Spanje op weg naar Santiago de Compostela.

In de Middeleeuwen was de tocht naar Santiago de Compostela een religieuze daad die bij het geloofsleven behoorde. Men ging op reis om boete te doen, de heilige Jacobus te eren en om gunsten af te smeken. Sinds de herleving van de pelgrimage in de 2^e helft van de 20^e eeuw treden de profane motieven meer op de voorgrond; sportieve recreatie, trekken langs duizenden jaren oude kunst en cultuur en vaak een "time out" voor zelfreflectie en loslaten van het alledaagse.

Waarom maken pelgrims een weken- of maandenlange voet- of fietstocht naar hun doel: de kathedraal in Santiago de Compostela? Door Klaas van der Poel³ (2001) en Thomas Quartier⁴ (2010) zijn de volgende redenen in kaart gebracht:

² Ted van Gaalen (1995) Jacobsstaf 27, pagina 106

³ Klaas en Helen van der Poel (2001), pagina 2

⁴ Thomas Quartier (2010) De Jacobsstaf 85, pagina 5

De lange wandeling of fietstocht is een bijzondere ervaring. Je bent dicht bij de natuur, je wordt nat als het regent en je krijgt het warm als de zon schijnt. Doordat je dagenlang door eenzelfde landschap kunt trekken krijg je een gevoel van relativiteit ten opzichte van de omgeving waarin je leeft. Het loskomen van je dagelijkse beslommeringen en het krijgen van waardering voor de natuur om je heen zijn belangrijke ervaringen die je bij een pelgrimstocht opdoet. Al lopend of fietsend kom je los van je oude omgeving en structuren en wordt je leven steeds eenvoudiger.

De ontmoeting met de culturen om je heen is leerzaam en verrijkend. Langs de camino zijn er vele kathedralen, kerken, kloosters, kastelen en grafstenen die een uitstraling geven van de geschiedenis van vroeger en de belevenissen van de miljoenen pelgrims die daar sinds de middeleeuwen langs getrokken zijn. De hedendaagse pelgrims zijn afkomstig uit vele landen en culturen. De ontmoetingen onderweg en gesprekken met elkaar in de pelgrimsherbergen zorgen voor een intensieve kennismaking met ideeën uit andere culturen.

Pelgrims worden onderweg meer mens en nederiger. Je kunt niet alles van te voren plannen en in de hand houden. Onderweg kun je fietspech hebben of door je water heen zijn. Je bent dan dankbaar voor en vaak verlegen met de hulp die je krijgt van onbekenden.

De pelgrim op de camino heeft vele en onverwachte ontmoetingen met de mensen om zich heen. Bezoekt kerken, beleeft de natuur en krijgt inspiratie door hetgeen hij ziet en beleeft. Thomas Quartier⁵ beschrijft de kern van zijn eigen pelgrimstocht naar Santiago op de volgende wijze “Bewust onderweg stel je je open voor dingen die je anders niet waar zou nemen.”

Noot van de auteur; waar hij staat in de tekst is ook zij van toepassing.

1.2 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is om inzicht verkrijgen in de ontwikkeling van de beweegredenen van pelgrims in de afgelopen 26 jaar en in het effect van de pelgrimage op de pelgrim.

Gezien de beperkte beschikbare tijd in het kader van deze scriptie zijn de volgende beperkingen in het onderzoeksveld aangebracht.

- Het te onderzoeken werkteerrein omvat de kwartaalperiodieken van het tijdschrift de “Jacobsstaf” in de periode 1989 tot 2015.
De Jacobsstaf is het blad van het Nederlands Genootschap van Sint Jacob, de Nederlandse vereniging van en voor pelgrims naar Santiago de Compostela. In deze kwartaalbladen zijn reisverslagen van pelgrims gepubliceerd waarin vaak op een zeer persoonlijke wijze verslag wordt gedaan van opgedane persoonlijke ervaringen.
- In aanvulling op de “papieren” kwartaalbladen wordt bij het onderzoek gebruik gemaakt van de website van het Genootschap waarop blogverslagen van pelgrims elektronisch beschikbaar zijn.
- De te beschouwen periode is beperkt tot de periode waarin het kwartaalblad uitgegeven is; de Jacobsstaf van 1989 tot heden. Van de 105 uitgegeven nummers is ongeveer twee derde doorgenomen waarbij de nadruk ligt op het eerste en laatste decennium.
- De te bestuderen pelgrim populatie omvat Nederlandstalige pelgrims die in de afgelopen 26 jaar op pelgrimage zijn gegaan naar Santiago de Compostela in Spanje en een reisverslag over hun ervaringen gepubliceerd hebben.

⁵ Thomas Quartier (2010) De Jacobsstaf 85, pagina 5

In deze scriptie wil ik een aantal reisverslagen analyseren en nagaan of er duidelijke verschuivingen inzake opgedane ervaringen van de pelgrims in de periode 1989 tot heden te onderkennen zijn. De analyse is te beschrijven als een kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen en ervaringen van pelgrims.

1.3 Vraagstelling

De hoofdvraag van deze scriptie is:

Zijn de motieven van de pelgrims en de veranderingen welke zij ondergaan, tijdens hun pelgrimage, veranderd in de afgelopen 26 jaar?

Nevenvragen in dit kader zijn:

- Waarom gaat men op pelgrimage; wat zijn de beweegredenen van pelgrims?
- Hoe verloopt het proces van pelgrimage en wat voor een soort ontmoetingen heeft de pelgrim onderweg?
- Welke trends, waaronder in het bijzonder de opkomst van de sociale media, kunnen onderkend worden?
- Wat is het effect van de pelgrimage op de pelgrim; welk veranderingsproces ondergaat de pelgrim?

1.4 Genootschap van Sint Jacob

Het genootschap faciliteert de tocht van de pelgrim naar Santiago de Compostela door het uitgeven van een op naam gestelde pelgrimspas “Credencial del Peregrino”. Dit document geeft toegang tot speciale pelgrimsonderkomens (refugios en albergues). Onderweg verzamelt de pelgrim “stempels” op allerlei plaatsen langs de camino. In Santiago de Compostela verkrijgt de pelgrim uitgaande van het “Credencial” met de stempels het document “Compostela”; het bewijs dat de pelgrimstocht voltooid is.

Doelstelling van het Genootschap is dat de hedendaagse pelgrim onderweg gastvrij onthaald wordt, het vertrouwen van de pelgrim in de mensen om hem heen groeit en de pelgrim leert te ontmoeten en los te laten.

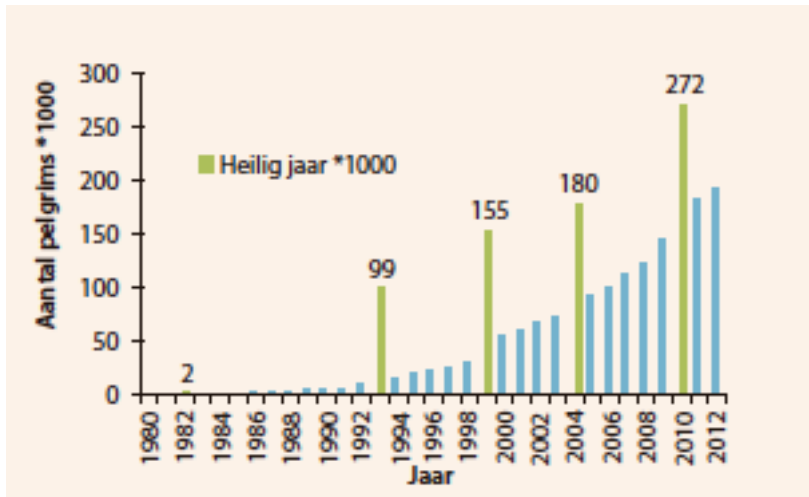

Afbeelding van een Credencial del Pelegrino⁶ met stempels.

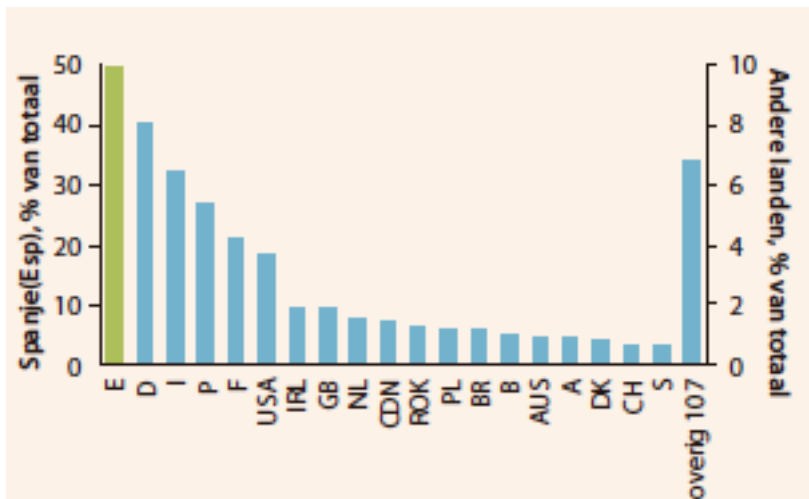
⁶ Afbeelding verkregen op internet op 22 juni 2015 door te googelen.

1.5 Waarom?

Vanaf de 80'er jaren is de belangstelling voor pelgrimages in Nederland sterk toegenomen. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de stijging van het ledenaantal van het Genootschap van Sint Jacob; van 2.600 in 2000 tot 13.700 in 2014. In 2014 zijn 237.812 geregistreerde pelgrims (Credential met stempels getoond, enquête ingevuld, Compostela verkregen) aangekomen in Santiago de Compostela. Hiervan waren er ongeveer 3000 Nederlander. Het Pelgrimsbureau in Santiago de Compostela legt gegevens van de geregistreerde pelgrims vast. Door Fons Boink⁷ (2013) zijn de gegevens van het jaar 2012 vanuit Nederlands perspectief verwerkt. In onderstaande grafische afbeeldingen wordt weergegeven hoe het aantal pelgrims vanaf de jaren 80 exponentieel gegroeid is, de internationale scope van de pelgrimage, man/vrouw verhouding en de leeftijdsverdeling.

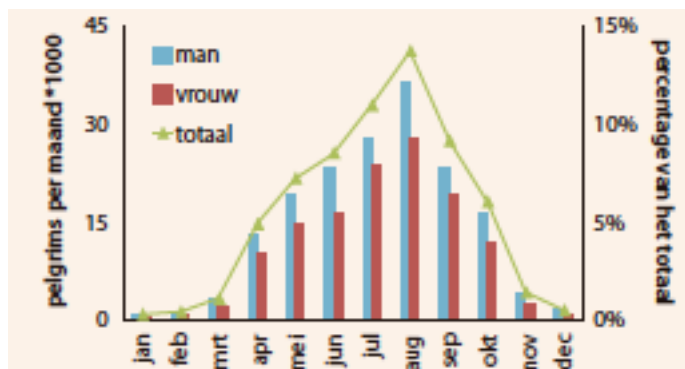

Aantal aangekomen pelgrims per jaar in Santiago de Compostela

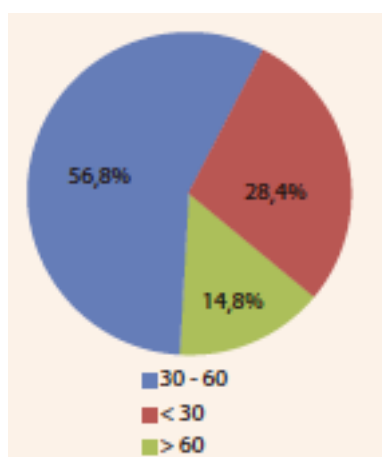

Verdeling van de pelgrims over de landen, waar komen ze vandaan. Er is geen kwantitatieve informatie over of men alleen reist, in tweetallen of in groepsverband.

⁷ Frans Boink (2013) Jacobsstaf 100, pagina 44 en 45

Man/vrouw verdeling van de pelgrims en het aantal in Santiago aangekomen pelgrims per maand.

Leeftijdverdeling van de pelgrims

Rooms-katholiek	3004	45,6 %
Protestant	1186	18,0 %
Overige richtingen	527	8,0 %
Geen geloofsrichting	1874	28,4 %

Religieuze achtergrond van de pelgrim⁸

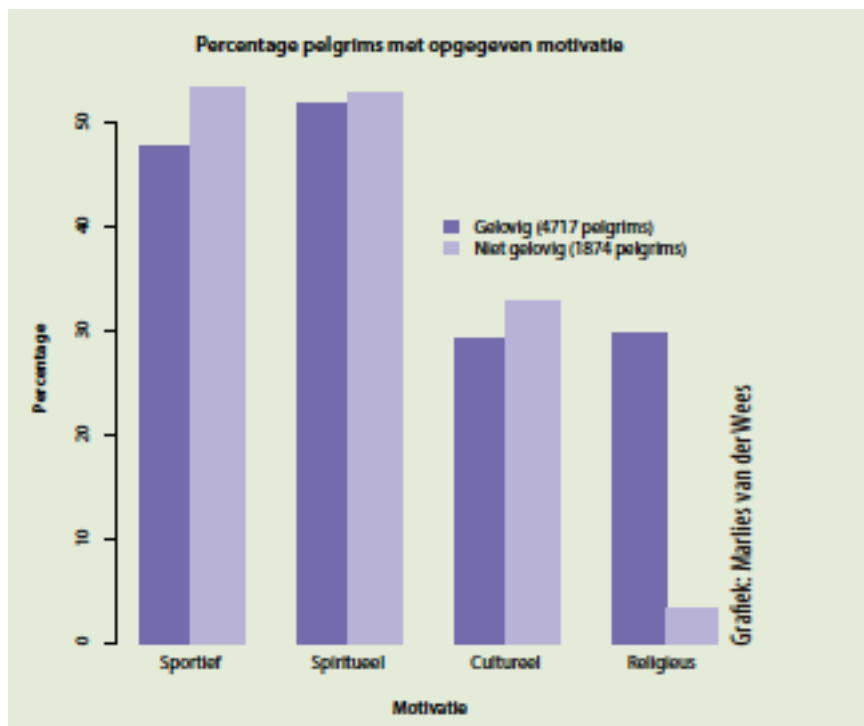
Mensen gaan niet zo zeer vanuit religieus perspectief op pelgrimage, maar zoeken tijdens hun pelgrimstocht naar datgene wat hen in het dagelijks leven ontbreekt. Vaak is er een duidelijk persoonlijk motief om een periode van twee weken tot drie maanden op stap te gaan. Pelgrims willen zich gaan losmaken van begrippen als efficiëntie en effectiviteit. De weg naar het doel, bij voorbeeld naar Santiago de Compostela, is het belangrijkste. Hierdoor toont men zelfvertrouwen en autonomie. Door Herman Vuijsje⁹ (1990) is dit persoonlijke zoekproces op een prachtige en indringende wijze beschreven.

Door Bram van der Wees¹⁰ (2013) is een analyse gemaakt van de beweegredenen van Nederlandse pelgrims waarbij een onderscheid gemaakt is tussen gelovige en niet gelovige pelgrims. De oorsprong van de cijfers is het Oficina de Peregrinos in Santiago de Compostela waar de pelgrims met een Credencial zich melden voor het verkrijgen van de Compostela; het officiële bewijs dat men de tocht volbracht heeft. Zie onderstaande afbeelding waarin het verschil in beleving tussen gelovige en niet gelovige pelgrims weergegeven wordt.

⁸ Bram van der Wees (2013) Jacobsstaf 99, pagina 15

⁹ Herman Vuijsje (1990) Pelgrim zonder God Een voettocht van Santiago de Compostela naar Amsterdam e-book, pagina 19

¹⁰ Bram van der Wees (2013) Jacobsstaf 99, pagina 15

Beweegredenen van de Nederlandse pelgrims

De Vlaming Dirk Aerts¹¹ (2015) geeft aan dat de herontdekking van de Jacobsweg, vanaf ± 1975, ook een andere vorm van pelgrimeren op gang heeft gebracht. De hedendaagse pelgrim naar Santiago de Compostela is niet primair geïnteresseerd in het volbrengen van religieuze rituelen, maar is volop gericht op zijn eigen ervaringen, in interactie met andere pelgrims, op weg naar Santiago de Compostela. Er is hierbij een verschuiving van religie naar spiritualiteit te onderkennen. De pelgrim weet dat hij bij zijn einddoel in Santiago geen wonderen behoeft te verwachten en dat de status van de relieken van Jacobus de Meerdere nogal onduidelijk zijn. Het spirituele element zit met name in de persoonlijke zoektocht naar de zin van het leven, het zoeken naar zichzelf en de verandering die de pelgrim tijdens het afleggen van de “weg” opdoet. Het dagelijkse lopen langs de “weg” wordt een ritueel waarbij het gewone leven even stil staat en de nieuwe omgeving langs de “weg” en in de overnachtingsplaatsen haar eigen regels heeft.

Door de antropoloog Andre Droogers¹² (2015) is een beschouwing gegeven over zingeving in de marge bij pelgrimages. Droogers geeft aan dat bijna alle pelgrimages begonnen zijn in de marge van de samenleving als reactie op de gevestigde structuren. Vanuit de pelgrimage komt een kritische vernieuwing met nieuwe overtuigingen en nieuwe rituelen. Pelgrims laten hun gewone dagelijks leven tijdelijk los en gaan op pad om een antwoord te vinden op hun expliciete en verborgen zingevingsvragen in het leven. Vroeger was er een sterke sociale controle door familie en de kerk. Nu deze structuren steeds meer afbrokkelen wordt er gezocht naar nieuwe uitdagingen voor geest en lichaam. Het maken van een pelgrimstocht is een persoonlijke zoektocht naar mogelijke antwoorden op de onderliggende levensvragen.

De pelgrimage naar Santiago de Compostela kan gezien worden als de meest moderne massa beweging van deze tijd. Pelgrims uit vele landen ontmoeten elkaar in een tijdelijke samenleving tijdens hun pelgrimage. Door deze intensieve contacten in omgeving met vele

¹¹ Dirk Aerts (2015) Mededeling tijdens presentatie in Utrecht op 11 maart 2015

¹² Andre Droogers (2015) Mededeling tijdens presentatie in Utrecht op 11 februari 2015

ontberingen leert men elkaar beter kennen, tolerantie voor elkaars onhebbelijkheden te beoefenen en, niet in het minst, leert men zichzelf beter kennen.

Nancy Frey¹³ (1998) noemt in haar boek over pelgrimsverhalen de pogingen van de Europese Unie de camino en haar pelgrims een “Europese identiteit” te geven. De dagelijkse praktijk wil hierbij nog wel eens weerbarstig zijn.

1.6 Hoe?

Voor het krijgen van inzicht in de motieven van de pelgrims en het (spirituele) veranderingsproces zal zoveel mogelijk gebruik worden gemaakt van de door pelgrims, in de afgelopen 30 jaar, op schrift gestelde persoonlijke ervaringen.

Het Nederlands Genootschap van Sint Jacob helpt pelgrims naar Santiago de Compostela met het voorbereiden van hun reis, het uitvoeren van de pelgrimstocht en bij het naderhand contact onderhouden met mede pelgrims. Het Genootschap publiceert vanaf 1989 het kwartaalblad, de Jacobsstaf. In dit blad zijn artikelen van en voor pelgrims opgenomen. Daarnaast is er een uitgebreide website www.santiago.nl en een documentatiecentrum in Utrecht.

Uitgaande van reisverslagen in het blad de Jacobstaf van 1989 – 2015, wil ik antwoord zien te vinden op de hierboven beschreven vraagstelling.

Bij de analyse van reisverslagen zal gebruik worden gemaakt van door Victor & Edith Turner (1978), Arnold van Gennep en Thomas Quartier¹⁴ (2010) beschreven modellen van pelgrimages.

“In de rituele studies wordt de weg vaak gebruikt als symbool voor een zogenoemde *rite de passage*, een concept dat etnoloog Arnold van Gennep reeds honderd jaar geleden heeft ontwikkeld. Zo’n overgangsrite bestaat volgens Van Gennep altijd uit drie fasen: op de eerste plaats laat je het oude achter je. Daarna bevindt je je in een tussenfase die later door cultureel antropoloog Victor Turner “liminaliteit” werd genoemd – van *limen*, de grens. En ten slotte bereik je het nieuwe, maar dan wel anders dan hoe je het ritueel bent ingegaan.”

Bij de pelgrimstocht naar Santiago de Compostela is de weg er naar toe – het proces van reizen – belangrijker dan het aankomen bij het fysieke einddoel, de kathedraal met de relieken van de heilige Jacobus.

Bij de pelgrims zijn deze drie fasen duidelijk te onderkennen.

- Voorbeelden van het oude wat een pelgrim kan achterlaten zijn: het einde van een relatie, verandering van werkkring, pensionering, afgerond zijn van een promotie, verlies van een dierbare. Daarnaast zijn er ook vele pelgrims die in eerste instantie puur gaan voor de fysieke prestatie en willen genieten cultuur, natuur, drank en spijs onderweg. Bij alle pelgrims, ongeacht hun beweegredenen, is er een vorm van scheiding met hun vroegere dagelijkse leven .
- Na deze scheiding volgt de liminale fase, waarin de pelgrim zich open gaat stellen voor een transformatie. Door het onderweg zijn ontstaat er door ontmoetingen een verbondenheid met mensen die men daarvoor niet kende. Daarnaast kan het beleven van de natuur tijdens de “weg” en het onderkennen van een God, voor degenen die daarvoor openstaan, een spirituele verandering bij de pelgrims bewerkstelligen. De

¹³ Nancy Frey (1998) Pilgrim Stories, pagina 227

¹⁴ Thomas Quartier (2010) De Jacobsstaf 85, pagina 6 en pagina 9 (verwijzing naar Arnold van Gennep en Victor Turner)

“weg” vervult hierbij de functie van een katalysator. Men kan blijvend veranderen door alle indrukken, gesprekken en eventuele spirituele ervaringen die men onderweg opdoet.

- Na het onderweg zijn volgt de aankomst bij de kathedraal in Santiago de Compostela, het bijwonen van de mis voor pelgrims met het wierookvat¹⁵, het ontvangen van de Compostela en het regelen van de terugreis. Er volgt dan weer een transformatie van pelgrim naar toerist. De spirituele dimensie van de reis en afgelegde weg kan echter blijvend zijn. De opgedane ervaringen neemt de pelgrim mee naar huis.

In deze scriptie zijn door mij een aantal reisverslagen, uitgaande van het hierboven beschreven model, geanalyseerd. Hierbij is nagaan of er duidelijke verschuivingen in opgedane ervaringen door de pelgrims in de periode 1989 tot heden te onderkennen zijn.

1.7 Methode van onderzoek

Reisverslagen van pelgrims hebben vaak een nogal verschillende scope, diepgang en breedte. Om te komen tot een meer uniforme beoordeling van de reisverslagen is door mij het onderstaande model opgezet. Hierbij is mede uitgegaan van eerder door Paul Post¹⁶ (1998) en Ineke de Bree¹⁷ (2015) opgedane ervaringen bij het beschrijven van pelgrims verhalen.

Aandachtspunt	Toelichting
Persoonlijk verleden	Elke pelgrim heeft zijn eigen beweegredenen en achtergronden om op pelgrimage te gaan.
Vertrek	Overgang van de thuissituatie naar de pelgrimsfase.
Ontmoetingen	Belangrijk onderdeel van de pelgrimage zijn de ontmoetingen onderweg en in de overnachtingsplaatsen.
Natuur	De pelgrim ondergaat de invloed van de zon, de wind, de aarde, de hemel, de natuur en het landschap waar hij doorheen trekt.
Christelijke cultuur historie	De pelgrim trekt langs vele kerken, kloosters en andere cultuur uitingen van het christelijk verleden.
Credential - stempels	Het Credencial is het document waarop de voortgang van de reis door de stempels wordt vastgelegd.
Weg	De “weg” is de fysieke en spirituele route die de pelgrim aflegt.
Veranderingsproces	Tijdens het afleggen van de “weg” maak je beproevingen mee en komen er veranderingen van klein tot groot.
Aankomst	Afsluiting van de pelgrimage in Santiago de Compostela of op Kaap Finisterre.
Re-integratie	De pelgrim komt veranderd thuis en brengt zijn ervaringen over aan de gemeenschap waarin hij leeft.
Terugblik	Nadat de ervaringen bezonken zijn kan de pelgrim reflecteren op de volbrachte reis en opgedane ervaringen

¹⁵ Zie voor nadere beschrijving: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Botafumeiro>

¹⁶ Paul Post e.a. (1998) The modern pilgrim: multidisciplinary explorations of Christian pilgrimage 231-232

¹⁷ Ineke de Bree (2015) Transcendente ervaringen langs de camino de Santiago 28

2 Analyse van reisverslagen en artikelen uit de Jacobsstaf

In onderstaand hoofdstuk worden de geselecteerde artikelen beschreven. Bij de reisverslagen is gebruik gemaakt van het in het voorgaande hoofdstuk beschreven model.

2.1 Samenvatting van afzonderlijke reisverslagen en artikelen

Frans Hochstenbach¹⁸ (1989)

Persoonlijk verleden	Afkomstig uit een katholiek gezin van elf kinderen maakt Frans in zijn jeugd kennis met alle facetten van de rooms-katholieke traditie. In zijn jeugd deelgenomen aan pelgrimstochten naar Wittem en Meerssen.
Vertrek	Op zijn 65 ^{ste} vertrok Frans na de heilige mis met de zegen van de pastoor. De eerste dag werd hij door zijn vrouw vergezeld.
Ontmoetingen	Door het dragen van de schelp werd Frans herkend als pelgrim en werd hij vaak uitgenodigd voor een kop koffie, hapje eten en een overnachting.
Natuur	“Niet altijd was de tocht bar en boos”. Frans is enthousiast over het mooie landschap maar zijn doel ligt meer bij het overwinnen van de dagelijkse uitdagingen.
Christelijke cultuur historie	De schoonheid van de eenvoudige romaanse kerken en de paleizen, kathedralen en pleinen in Vezelay, Bergerac, Pamplona, Burgos en Santiago wordt door Frans uitbundig beleefd.
Credential - stempels	In het reisverslag is alleen een beschrijving van het eerste stempel opgenomen. Dat stempel is, bij het vertrek van Frans, door de pastoor in zijn dagboek geplaatst.
Weg	“De weg is eindeloos”. De in Spanje zware tocht langs slechte pelgrimspaden is een zware fysieke belasting geweest voor Frans.
Veranderingsproces	Er is geen verwijzing naar een persoonlijk beleefd veranderingsproces.
Aankomst	Intense dankbaarheid en opluchting dat de tocht volbracht is bij aankomst in de kathedraal in Santiago.
Re-integratie	“Na Santiago moest ik naar een nieuw evenwicht zoeken. M'n pelgrimstocht gaat verder, op een andere wijze, naar waar hij ooit zal eindigen. Geve God dat nog vele goede jaren mogen voorafgaan”. Na thuiskomst dankzegging in de kerk.
Terugblik	“Nu, maanden later, ben ik nog niet thuis. Hart, geest en gemoed zijn nog bij de weg naar Sint Jacob”. Door Frans wordt met een sterk religieus besef intensief teruggekeken naar de woeste natuur en de elementen van het weer tijdens zijn tocht.

Samengevat: Het reisverslag ademt de rooms-katholieke traditie. De aandacht van de pelgrim is sterk gericht op cultuur en het overwinnen van de alledaagse uitdagingen tijdens de pelgrimstocht.

¹⁸ Frans Hochstenbach (1989) Jacobsstaf 3, pagina 114-116

Magda Heesen – van den Hemel¹⁹ (1989)

Persoonlijk verleden	Door Magda wordt samen met haar man in etappes gelopen van Le Puy tot Santiago de Compostela
Vertrek	Magda spreekt over een voettocht omdat een pelgrimstocht haar teveel doet denken aan “gemummificeerd geloof, opoffering en ontbering”.
Ontmoetingen	Magda leert beter luisteren omdat zij in een vreemde taal met de mensen om haar heen communiceert.
Natuur	Genoten wordt van het lopen in de weidse natuur.
Christelijke cultuur historie	Veel aandacht voor kloosters en kerkhoven onderweg.
Credential - stempels	
Weg	“Tijd is niet belangrijk, soms wordt heden eeuwigheid. Intens bezig zijn in het heden, in het hier-en-nu, dat leer ik op de weg”. Meditatie onderweg.
Veranderingsproces	“Het geloof, met heel veel franje eraan en met veel zekerheden, dat ik in Santiago misschien zal vinden, vind ik niet in me zelf”.
Aankomst	“Daarom noem ik mijn tocht geen pelgrimstocht, en toch ...! Gaandeweg voel ik me pelgrim, een moderne pelgrim, wandelaarster op een oude pelgrimsweg”.
Re-integratie	
Terugblik	

Samengevat: In dit verslag wordt de persoonlijke zoektocht naar de zin van een pelgrimstocht beschreven.

Studiedagen in Santiago over de begeleiding van de pelgrim op de camino²⁰ (1990)

“Zonder pelgrims is er geen *Camino*”.

Vanuit de Spaanse optiek wordt een sobere pelgrim beschreven die weinig materiele behoeften kent en die men op geestelijk terrein wilt ondersteunen. Doel is dat de pelgrims op weg naar Sint Jacob een christelijk leven leiden met liefde voor de natuur, ontmoeting met God en contact met gewijde personen en plaatsen. De camino met zijn pelgrimage is het platform om te komen tot oecumenische ontmoetingen.

In 1990 was de religieuze invalshoek nog sterk aanwezig.

Jan Meijssen²¹ (1991)

Persoonlijk verleden	Door gesprek op de radio is het idee opgekomen om naar Santiago te gaan. Via Jacobus Genootschap mensen ontmoet die een fietstocht naar Santiago willen maken.
----------------------	--

¹⁹ Magda Heesen – van den Hemel (1989) Jacobsstaf 3, pagina 108-109

²⁰ Verslag studiedagen in mei 1990 over begeleiding van pelgrims op de camino. Hieraan werd deelgenomen door vertegenwoordigers van parochies langs de camino en Genootschappen van Vrienden van de Camino. (1990) Jacobsstaf 8, pagina 142-144

²¹ Jan Meijssen (1991) Jacobsstaf 8, pagina 149-151

Vertrek	Met zijn viereen, min of meer vreemden voor elkaar, per fiets naar Santiago vertrokken.
Ontmoetingen	Met een van de reisgenoten heeft een bijzondere ontmoeting plaats gevonden en dat heeft Jan goedgevonden.
Natuur	Genoten van mooie momenten en met name van “de stromende heldere beekjes met al het leven erin en er omheen”.
Christelijke cultuur historie	Vele kerken en kathedralen zijn bezocht met wisselende intensiteit en ervaringen.
Credential - stempels	
Weg	Onderweg is, in gedachten, stilgestaan bij alle pelgrims uit de Middeleeuwen die deze weg eerder afgelegd hebben. Zij waren veel langer onderweg en kwamen lang niet allen weer thuis.
Veranderingsproces	Het “vastzitten” in zijn eigen omgeving is doorbroken. Jan is opnieuw op weg gegaan, naar zijn eigen levensweg.
Aankomst	Hoogtepunt was de aankomst in de kathedraal in Santiago met biddende mensen. Jan was trots dat hij deze tocht had volbracht.
Re-integratie	
Terugblik	Een slechte psychische en fysieke conditie is door Jan achtergelaten op de camino. Jan is genezen thuis gekomen.

Samengevat; een goed geslaagd persoonlijk helingsproces.

Pastor Ko de Graaf²² (1996)

Persoonlijk verleden	Ko heeft, vanuit zijn functie als pastor, parochianen de zegen gegeven voor een voettocht vanuit Nederland naar Santiago.
Vertrek	Ko is alleen, vanuit Saint-Jean, gaan lopen naar Santiago. De zegen voor zijn tocht heeft Koos ontvangen in Roncesvalles.
Ontmoetingen	Vele ontmoetingen met mede pelgrims met ruimte voor ieders eigenheid. Met Spaanse jongeren op een eenvoudige wijze een Eucharistieviering gevierd.
Natuur	
Christelijke cultuur historie	Genoten van de rijke Spaanse kunst en kathedralen in Burgos en Leon.
Credential - stempels	
Weg	
Veranderingsproces	“Alles is onvergetelijk gebleven: ik heb best zin om de camino nog eens te doen, maar ook om de dagelijkse camino van het leven met vreugde voort te zetten”.
Aankomst	Grote vreugde bij Ko omdat hij als priester mocht voorgaan in de dagelijkse pelgrims mis in de kathedraal in Santiago.
Re-integratie	
Terugblik	

Samengevat; Ko is enthousiast over zijn pelgrimstocht en heeft de energie opgedaan om met zijn dagelijks leven op een goede wijze verder te gaan.

²² Pastor Ko de Graaff (1996) Jacobsstaf – Lustrumnummer 1986-1996, pagina 37

Joke den Dulk²³ (1996)

Persoonlijk verleden	Joke en Michel hadden een moeilijke periode achter zich waarvan ze afstand wilden nemen.
Vertrek	Zij gingen bewust in de vastenperiode op weg naar een onduidelijke bestemming.
Ontmoetingen	Joke en Michel liepen vaak in stilte om nader tot elkaar te komen.
Natuur	
Christelijke cultuur historie	Vele kerken en kathedralen bezocht op weg naar Santiago. Hierbij veel aandacht voor de grootheid en schoonheid. Het verlangen hierbij is nader tot God en je diepste zelf te komen.
Credential - stempels	
Weg	Het afleggen van de weg bracht Michel en Joke nader tot elkaar.
Veranderingsproces	Michel en Joke waren weggetrokken uit verwarring en hebben in vrijheid elkaar weer gevonden.
Aankomst	
Re-integratie	
Terugblik	"Vragen zullen blijven komen: Wie ben ik? Wat ben ik? Waar woon ik? Waar hoor ik thuis?"

Samengevat; Het afleggen van de weg heeft Michel en Joke nader tot elkaar gebracht. Zij waren niet meer boos op elkaar en hebben zich verzoend met mensen uit om thuis omgeving.

Klaas en Helen van der Poel²⁴ (2001)

Persoonlijk verleden	De pelgrimage is een project geweest van 4 jaar waarbij elke keer stukken van een maand of minder gelopen is. In totaal is ruim 100 dagen gelopen met als doel Santiago.
Vertrek	De drijfveren om te lopen hebben zich gaandeweg ontwikkeld. De start was een sportieve uitdaging.
Ontmoetingen	Voor kleine zaken ben je afhankelijk van de mensen om je heen. Deze contacten geven een persoonlijke verrijking.
Natuur	"Iedere dag weer andere bloemen en insecten"
Christelijke cultuur historie	De kloosters van Roncevalles en Samos, de kathedralen, gevelstenen, torens, bruggen en grafzerken. De camino is doordrenkt met pelgrimshistorie met hoogtepunten in de periode 1300 tot 1400.
Credential - stempels	
Weg	Onderweg onderken je de hoofdzonden van de moderne maatschappij; hoogmoed, haast en hebzucht. Een lange wandeltocht leert je hiermee om te gaan.
Veranderingsproces	
Aankomst	Het bereiken van het doel Santiago is ook weer de start van een nieuw vervolg.

²³ Joke den Dulk (1996) Jacobsstaf –Lustrumnummer 1986-1996, pagina 72

²⁴ Klaas en Helen van der Poel (2001)

http://www.tweevoeter.nl/pelgrimspaden_santiago_verslagen.php

Re-integratie	
Terugblik	"Denk vooral van te voren niet teveel na over je doel. Dat wordt vanzelf wel duidelijk"

Samengevat; maak niet een te strakke planning in het leven en sta open voor hetgeen je onderweg tegen komt.

Dit artikel is een blogverhaal en staat niet in de Jacobsstaf.

Trees en Klaas Mors²⁵ (2003)

Persoonlijk verleden	
Vertrek	"We vertrokken als vakantiegangers en hadden aanvankelijk moeite om het pelgrimsgevoel te verwerven." Trees en Klaas fietsen van Epe naar Santiago de Compostela.
Ontmoetingen	Het dragen van de schelp resulteert in vele ontmoetingen.
Natuur	Veel aandacht voor de natuur.
Christelijke cultuur historie	Vanuit Burgos wordt een pelgrimsroute gevolgd waar al eerder miljoenen pelgrims overheen gegaan zijn. In een klein dorp wordt met veel enthousiasme een pelgrimsmis gevolgd die zij helaas niet kunnen verstaan.
Credential - stempels	
Weg	Trees en Klaas zijn vertrokken als vakantiegangers maar zijn onderweg veranderd in pelgrims. Het spirituele element is tijdens de tocht belangrijker geworden. "De camino lijkt .. een grote schoonmaak van lichaam en geest".
Veranderingsproces	"Wel zijn we geloviger geworden. De vele steun die we onderweg hebben ervaren, juist op de momenten dat we deze hard nodig hadden, versterkte het geloof in ons dat we door "boven" werden gevolgd en geholpen. Wie "boven" daarbij is mag iedereen voor zich invullen."
Aankomst	De emoties krijgen de vrije loop als na een zware fietstocht de torens zijn de kathedraal in Santiago zichtbaar worden.
Re-integratie	
Terugblik	

Samengevat; Een transformatie van vakantieganger naar pelgrim heeft plaatsgevonden. De geloofservaring is duidelijk sterker geworden.

Herman Vuijsje²⁶ (2003)

Op verzoek van het Genootschap is Herman Vuijsje, auteur van "Pelgrim zonder God" ingegaan op de vraag of er in de periode van 1989 tot 2003 een blijvende verandering in hem is opgetreden door zijn eerdere pelgrimage.

Vuijsje stelt dat je door het afleggen van de camino een blijvende verandering in je leven ondergaat. De pelgrims in de Middeleeuwen hoefden alleen de verplichte route af te leggen en de daarbij voorgeschreven rituelen te verrichten. De hedendaagse pelgrim moet het "zelf

²⁵ Trees en Klaas Mors (2003) Jacobsstaf 58, pagina 66-68

²⁶ Herman Vuijsje (2003) Jacobsstaf 60, pagina 153-159

doen” en werken aan zijn verandering. De opbrengst voor de pelgrim is niet het verkrijgen van vergiffenis voor zonden maar het worden van een ander mens “harmonischer, nederiger en ontvankelijker voor anderen.”

Vuijsje heeft geleerd om om te gaan met het onvoorziene, meer intuïtief te werken en de dingen te nemen zoals ze op zijn levenspad naar voren kunnen komen. Belangrijk is ook afstand te kunnen nemen van hetgeen om je heen gebeurt en ook eens aan niks te denken.

Huberta Wiertsema & Arno Cuppen²⁷ (2005)

Huberta en Arno zijn eigenaars van een wandelherberg aan de camino. Door vele contacten met hun gasten en hun eigen ervaringen met pelgrimstochten hebben zij een aardig referentiekader opgebouwd. Een aantal hoofdpunten uit hun observaties zijn;

- Pelgrims hebben vaak een te strakke (onrealistische) planning en willen soms met (te) slecht weer op pad gaan.
- Pelgrims uit Noord-Europa komen vaak met te grote rugzakken en veel te veel spullen. Pelgrims uit Zuid-Europa komen met veel kleinere rugzakken. Zijn de mensen uit het noorden onzekerder of slepen ze teveel zaken mee in hun leven?
- Velen gaan op stap vanwege de wens of noodzaak keuzes te maken in hun leven; verbroken relaties, verlies van baan, wegvallen van een geliefde, pensionering. Velen willen de tocht gebruiken om alles voor hunzelf, met een “leeg” hoofd, opnieuw op een rijtje te zetten.
- Onthaasten en aandacht voor de ander is essentieel.

“Weg of Doel” (2006)

In de Jacobsstaf (2006)^{28 29} is een uitgebreide discussie tussen eerdere auteurs in de Jacobsstaf geweest of de weg naar Santiago het doel is of dat men ook meer aandacht aan het religieuze element dient te geven.

In de discussie komt naar voren dat iemands religie een persoonlijke zaak is.

- Rene Heinrichs wenst een meer religieuze invulling met onder andere de pelgrimszegen en een sterkere nadruk op Santiago en Sint Jacobus.
- Koen Dircksens stelt dat iemands religie een zeer persoonlijke zaak is en dat er vele wegen in fysiek, spiritueel en cultureel opzicht naar Santiago de Compostela leiden.
- Huberta Wiertsema en Arno Cuppen geven aan dat de camino gekenmerkt wordt door openheid, diversiteit en respect. Het religieuze aspect is de vrijheid van eenieder. Een nieuw terras bij hun pelgrimsherberg werd spontaan ingewijd door een groep Italianen.
- Klaas van der Poel vertelt dat hij tijdens zijn vele pelgrimstochten ontroerende ontmoetingen met mensen om hem heen en ontmoetingen met zichzelf heeft gehad. Klaas is losgekomen van zijn dagelijkse beslommingen en de pelgrimstochten hebben echt iets met hem gedaan; “mijn pelgrimspad was niet een weg zonder doel en ook niet een doel zonder weg.”
- Jeroen Gooskens stelt dat het lopen loutert en de camino is een schitterende leerschool. De camino staat voor tolerantie en menselijke verbondenheid. Hierbij past een groeiende belangstelling voor spiritualiteit maar dat is de persoonlijke ervaring en keuze van eenieder.

²⁷ Huberta Wiertsema & Arno Cuppen (2005) Jacobsstaf 65, pagina 2-6

²⁸ Rene Heinrichs (2006) Jacobsstaf 69, pagina 13 - 14

²⁹ Diverse auteurs (2006) Jacobsstaf 70, pagina 64 - 69

Thomas Quartier³⁰ (2010)

Persoonlijk verleden	Op verzoek van het Genootschap heeft Thomas Quartier (docent Rituele Studies aan de Radboud Universiteit in Nijmegen) een eerdere presentatie bij de najaarsbijeenkomst op 7 november 2009 in Nijmegen verwerkt tot een artikel in de Jacobsstaf.
Vertrek	Na zijn promotie in 2007 is Thomas samen met een vriend een stuk van de camino naar Santiago de Compostela gaan lopen. Doel was na een drukke fase rust te hebben en wat anders te beleven.
Ontmoetingen	In ontmoetingen met andere pelgrims wordt snel duidelijk dat iedereen op de camino aan elkaar gelijk is. Wel zijn er vele typen pelgrims zoals de "religieuze pelgrim" die zijn geloof herontdekt of verdiept, de "antipelgrim" die overal cynisch tegenaan kijkt, de "alternatieve pelgrim" die het zoekt in nieuwe vormen van spiritualiteit en de "autonome pelgrim" die zijn eigen invulling aan de camino geeft.
Natuur	
Christelijke cultuur historie	
Credential - stempels	
Weg	Onderweg zijn de pelgrims aan elkaar gelijk. Hun afkomst doet er niet toe.
Veranderingsproces	Alle pelgrims maken een transformatie mee. Door de "weg" te gaan wordt een spiritualiteit ontwikkeld. Men laat het oude achter zich en gaat naar een tussenfase waarin de pelgrimage van de weg beleefd wordt. Symbolisch wordt soms een steen gelegd bij het Cruz de Ferro. De steen symboliseert dan de lasten of zonden die je vanuit het verleden daar bij het IJzeren Kruis achterlaat. Tijdens de pelgrimage heeft ieder eenzelfde soort ervaringen met goed en slecht weer, accommodaties waar wel of geen plaats is en ontstaat er een gevoel van verbondenheid met de mensen om je heen.
Aankomst	Bij aankomst verander je weer van pelgrim in toerist met alle aandacht voor de thuisreis en afspraken die daarbij horen.
Re-integratie	
Terugblik	De transformatie die de pelgrim door het ritueel onderweg zijn meemaakt gaat door. Thomas Quartier beschrijft dat hij nu beter alleen kan zijn en zich dan niet eenzaam voelt.

Samengevat; Elke pelgrim ondergaat een transformatieproces welk heel verschillend kan zijn.

Arno Cuppen³¹ (2011)

De commercie is steeds nadrukkelijker aanwezig op de camino "maar, eerlijk is eerlijk: geen aanbod zonder vraag." De pelgrim heeft moeite met het loslaten en wil van de bekende zekerheden gebruik blijven maken. Met het thuisfront wordt door middel van de smartphone

³⁰ Thomas Quartier (2010) Jacobsstaf 85, pagina 3-9

³¹ Arno Cuppen (2011) Jacobsstaf 89, pagina 18

vaak teveel contact onderhouden zodat de pelgrim niet echt los komt van zijn eerdere dagelijkse leven. “In de beperking toont zich de meester-pelgrim.”

Huib Bol³² (2012)

De moderne digitale hulpmiddelen worden momenteel volop gebruikt op de camino. Door Huib Bol wordt een ludieke beschrijving gegeven van de impact van de digitalisering op de camino gangers. Overvallen worden door een regenbui is er niet meer bij omdat je met een smartphone de weersverwachting voor de volgende dag kunt opvragen. Interactie in de refugios is verschoven van samen kletsen naar het vechten om de beschikbare stopcontacten om de mobieltjes en tablets op te laden. Het uitwisselen van de ervaringen met de medepelgrims worden ingeruild voor het bijhouden van digitale dagboeken in de cloud zodat de virtuele volgers kunnen zien waar je bent en kunnen lezen wat je wel en niet beleeft.

Arno Cuppen³³ (2012)

Arno Cuppen is een ervaren pelgrim en eigenaar van een pelgrimsherberg. Bij de landelijke voorjaarsbijeenkomst van het Genootschap van Sint Jacob in maart 2011 in Utrecht heeft hij een lezing verzorgd met als titel “Spiritualiteit, stap voor stap.” Onderstaand wordt een samenvatting gegeven van de door Arno gepresenteerde ideeën en ervaringen.

Doel van de pelgrim is bewust op pad te zijn met zijn eigen spiritueel kader. De pelgrim wordt uitgedaagd om uit zijn leven van alledag te stappen, te leven met onzekerheden en open te staan voor het onbekende.

En wat betekent spiritualiteit dan? “Spiritueel leven betekent voor mij: bewust je eigen weg gaan, steeds opnieuw en met volle aandacht voor de ander en het andere.”

Vele pelgrims hebben moeite met het loslaten en proberen hun “thuis” mee te nemen. Uiterlijke tekenen hiervan zijn; teveel bagage meeslepen, veel bellen en mailen met het thuisfront en met een te strak tijdschema de camino lopen of fietsen.

De camino is van ons allemaal, is voor iedereen toegankelijk en iedereen kiest er zijn eigen weg. Hoe minder men bij zich heeft hoe beter dat het is, “minder spullen en minder gedoe brengen juist meer kwaliteit van leven. Pelgrimeren is licht reizen, met een bescheiden ecologische voetafdruk. Dan is er ook genoeg voor iedereen.”

Wie weinig meeneemt staat meer open voor de mensen om hem heen.

Lonneke Lodder³⁴ (2012)

“De Weg deed iets met mensen.” Dat is de kern van de ervaringen die Lonneke Lodder distilleerde uit verhalen van vrienden en blogverslagen. De mensen veranderden door het afleggen van de weg en het samenleven met de andere pelgrims. De fysieke uitdaging van het sjouwen door de vlakten en de bergen in weer en wind doet iets met de mensen. Zij moeten afzien en elke dag weer starten met het ritme van lopen, eten en slapen. Dit geeft een bevrijding voor de mensen uit hun drukke dagelijkse leven. Na terugkomst komen dan de vragen op als “wat ik nou echt wilde in het leven. Of de baan die ik had nog wel bij mij paste.” Dat is de magie van het veranderingsproces tijdens het afleggen van de Weg.

³² Huib Bol (2012) De Jacobsstaf 93, pagina 35 en 36

³³ Arno Cuppen (2012) Jacobsstaf 95, pagina 3 - 8

³⁴ Lonneke Lodder De Jacobsstaf 93, pagina 3

Karin Abdullah Khan-Feenstra³⁵ (2013)

Voor het beschrijven van het fenomeen wandelen grijpt Karin Khan (2013) terug op ideeën van Frederic Gros, hoogleraar filosofie en Mahatma Gandhi, de Indiase vrijheidsstrijder. Voor een pelgrimstocht moet je de tijd nemen. Het gaat om de weg die je wilt afleggen en niet primair om het bereiken van de plaats van bestemming. “Door het buiten zijn, de traagheid, de stilte, de eenzaamheid en de eindeloze herhaling van de voetstap, wordt de wandelaar gezuiverd. Er ontstaat zoiets als een geestelijke wedergeboorte en een andere aanwezigheid in de wereld.”

Hein Dik³⁶ (2013)

De Nederlanders Arno Cuppen en Huberta Wiertsema openden in 2003 in Zuid-Frankrijk in Saint-Jean-Pied-de-Port in 2003 een pelgrimsherberg. In de periode 2003 – 2013 overnachtten daar duizenden pelgrims en zijn door Cuppen en Wiertsema de volgende ervaringen opgedaan. Het is veel drukker geworden, het aantal herbergen in Saint-Jean-Pied-de-Port is gegroeid van 4 naar 10, de sfeer is commerciëler geworden en er is nu een overvloed aan informatie en diensten op de camino. Via internet is info over routes en refugios verkrijgbaar en wie wil kan zijn bagage laten vervoeren en de overnachtingsplaatsen vooraf laten reserveren. Cuppen en Wiertsema willen kleinschalig werken en hebben bewust geen Wi-Fi in de pelgrimsherberg. De pelgrims moeten met elkaar te praten en niet op bed met hun mobieltje spelen.

Damiaan Messing³⁷ (2013)

Symbolen en rituelen zijn belangrijke elementen in oude en nieuwe pelgrimstochten. Zie onderstaande samenvatting van de door Damiaan Messing beschreven symbolen en rituelen:

De omgekeerde schelp is al eeuwenlang het symbool van de pelgrim op weg naar en van Santiago de Compostela. Oorspronkelijk is de schelp het symbool en bewijs dat pelgrims de tocht volbracht hadden. Aan het strand van Noord-Spanje vind je de schelp en die schelp bracht de pelgrim mee naar huis als teken dat hij de tocht volbracht had. Nu is de schelp het herkenningssymbool van de pelgrim. Pelgrims met een schelp zijn de echte pelgrims en die worden op deze wijze herkend door de omstanders.

De gele pijlen zijn het moderne symbool van de Camino de Santiago. Door Herman Vuisje (1990) wordt hiervan een beschrijving gegeven in zijn bezoek³⁸ aan de pastoor van Cebreiro aan de camino in het Cantabrisch gebergte. In 1959 was de camino een verlaten gebeuren met slechts enkele pelgrims per jaar. De pastoor wilde de camino en de plaats Cebreiro nieuw leven inblazen en begon, samen met familie en helpers, de gele pijlen te plaatsen in de wijde omgeving. Na een moeizame start wordt de bewegwijzering nu actief onderhouden door allerlei regionale instanties en is de camino tot Europees Erfgoed verklaard. De pastoor

³⁵ Karin Abdullah Khan-Feenstra Jacobsstaf 98, pagina 30

³⁶ Hein Dik (2013) Jacobsstaf 99, pagina 10 en 11

³⁷ Damiaan Messing (2013) Jacobsstaf 97, pagina 30 en 31

³⁸ Herman Vuisje (1990) ebook, pagina 112, 113 en 114

geeft vanuit zijn uitgebreide ervaring met pelgrims een schets van de hedendaagse pelgrim: "Pelgrims zijn onderweg veel opener in hun religieuze beleving dan thuis. Je laat je problemen achter, je ontdekt nieuwe werelden vanuit een gevoel van vrijheid. Daardoor kunnen mensen die om heel andere redenen vertrokken, onderweg spirituele inzichten oppikken die ze misschien niet verwacht hadden."

Bij het Cruz de Ferro laat de pelgrim stenen achter die hij vaak al vanaf thuis heeft meedragen. De steen is het symbool van de last of de zonde die de mens meedraagt en kwijtraakt door het plaatsen van de steen bij het IJzeren Kruis.

De groet die men op de camino uitspreekt is "buen camino". Pelgrims van alle nationaliteiten en de plaatselijke bevolking bezigen deze groet. Zo is deze uitspraak tot een herkenbaar onderdeel van de camino uitgegroeid.

Wim Nijssen³⁹ (2013)

De motivatie om op reis te gaan naar Santiago de Compostela wordt door het gevoel bepaald. Er is van te voren geen expliciet doel gesteld. Onderweg maakt de pelgrim beproevingen mee waardoor een veranderingsproces optreedt. De opgedane ervaringen worden door de pelgrim, na thuiskomst, aan zijn gemeenschap overgedragen. Dit is wellicht nog wel de lastigste stap van de hele pelgrimage en mislukt soms.

Herman Vuisje⁴⁰ (2013)

In 1989 maakte Herman Vuisje zijn omgekeerde pelgrimstocht van het sacrale Santiago de Compostela naar het profane Amsterdam. Ter gelegenheid van het jubileumnummer van de Jacobsstaf (Vuisje 2013) kijkt hij terug op zijn oudere ervaringen met de pelgrimstocht vanaf Santiago de Compostela in 1989 en nieuwere ervaringen in 2004.

Verdwalen op de camino kan haast niet meer. De bewegwijzering is zo goed geworden en de camino Frances is zo druk geworden dat nieuwe pelgrimsroutes uit de grond schieten. Deze nieuwe pelgrimsroutes hebben minder voorzieningen, een slechtere bewegwijzering en zijn de uitdaging voor degenen die geen haast hebben en omwegen prima vinden. In 2007 heeft Herman Vuisje het traject van Santiago de Compostela naar Kaap Finisterre gelopen. Vuisje is niet gelukkig met de sfeer in Santiago en zoekt de ruimte aan de zee. Verwoord als volgt "Hij vindt aan de boorden van de oceaan een onmetelijk altaar voor een meer eigengereide spiritualiteit dan de kathedraal in het bedompte stadje kan bieden".

Samengevat geeft Vuisje de camino in verleden en heden de volgende karakterisering "een *time-out* om je met volle aandacht open te stellen voor jezelf en je omgeving, op de manier die jou het beste past."

Bram van der Wees⁴¹ (2013)

De hoofdredacteur van de Jacobsstaf, Bram van der Wees, ging op pelgrimage naar Santiago de Compostela en werd na een week gebeld met de vraag hoe het stond met zijn veranderingsproces. Het antwoord belooft weinig goeds. Veranderingsprocessen verlopen niet zo snel. Van der Wees beschreef ervaringen van Herman Vuisje (1990) in zijn boek

³⁹ Wim Nijssen (2013) Jacobsstaf 100, pagina 78

⁴⁰ Herman Vuisje (2013) Jacobsstaf 100, pagina 63

⁴¹ Bram van der Wees (2013) Jacobsstaf 97, pagina 3

Pelgrim zonder God “Je verandert niet wezenlijk tijdens je tocht. Je verwerft hooguit bescheiden inzichten in jezelf en in je omgang met anderen. Zoals: het gaat om een eerste stap, verwelkom het onvoorziene, na regen komt zonneschijn, en het is zalig om te ontvangen. Ieder die de tocht naar Santiago heeft meegemaakt kent ze en heeft geleerd de dingen te nemen zoals ze komen. En inderdaad, je wordt wat gevoeliger voor de dingen om je heen, je bent opener naar anderen en tevreden met weinig. Maar zelden betekent dit een werkelijke innerlijke transformatie.”

In de middeleeuwen ging men op pelgrimage om boete te doen voor de zonden en om de heilige Jacobus te aanbidden.

Na de tweede wereldoorlog was de camino een route om de cultuur van de middeleeuwen te bestuderen.

In de huidige individualistische samenleving is de camino een middel om jezelf te leren vinden.

Leen Wijker⁴² (2013)

Rituelen zijn het verbindende element van een pelgrimage en geven structuur aan het dagelijks leven tijdens de pelgrimage. Door Leen Wijker zijn een aantal van deze rituelen beschreven.

Dagelijkse rituelen waar wij eigenlijk niet bij stil staan, maar die wel structuur geven aan de indeling van de dag zijn douchen, aankleden, tandenpoetsen, eten en naar bed gaan. Als kind moeten wij deze handelingen leren en eigen maken. Het zou lastig en tijdrovend zijn als wij deze handelingen elke keer weer opnieuw zouden moeten gaan bedenken en inplannen.

Rituelen bij de start van de pelgrimage zijn het plaatsen van een eerste stempel in het Credencial, het ontvangen van de pelgrimszegen, een afscheidsmaaltijd met je naaste verwanten of een borrel met de burens. Een ieder kan zelf bepalen hoe hij daar vulling aan geeft.

Rituelen onderweg zijn het bezoeken van kerken langs de route en het, waar mogelijk, bijwonen van een pelgrismis. Bij het IJzeren Kruis (Cruz de Ferro) laten pelgrims stenen achter die ze soms van huis hebben meegenomen. Deze stenen staan symbool voor de zorgen of zonden die de pelgrim meedraagt en die hij dan daar achterlaat.

Fysieke rituelen onderweg zijn het dagelijks verzorgen van de voeten, het wassen van de vuile kleding, het inpakken van de rugzak en het biertje 's avonds op het terras.

Communicatieve symbolen onderweg zijn het dragen van de Jacobsschelp op de rugzak. Hierdoor is men bekend als pelgrim naar Santiago de Compostela.

Het meest spectaculaire ritueel bij aankomst in Santiago de Compostela is het bijwonen van de pelgrismis waarin het grote wierookvat, de Botafumeiro, door de kathedraal rondgeslingerd wordt. Vroeger was de wierook nodig om de onwelriekende geuren van de pelgrims te maskeren. Nu is het welhaast een toeristische attractie geworden. Bij voldoende stempels op het Credencial en voldoende afgelegde afstand naar Santiago de Compostela krijgt de pelgrim zijn Compostela, een in het Latijn gestelde document dat aangeeft dat hij de tocht volbracht heeft.

⁴² Leen Wijker (2013) Jacobsstaf 98, pagina 25

Suzanne van der Beek⁴³ (2014)

Pelgrimsverhalen zijn van alle tijden. In de Codex Calixtinus uit de 12^e eeuw is reeds een gids voor pelgrims naar Santiago de Compostela opgenomen. Momenteel zien wij een overgang naar reisverhalen in blogvorm, Facebook en WhatsApp berichten.

De hamvraag hierbij is; dient een pelgrim zich op de “weg” en zijn medepelgrims te richten of is het ook zinnig om onderweg (intensief) gebruik te maken van de mobiele elektronische gereedschappen? “Pelgrims zijn altijd vertelgrage types geweest en hun verhalen gaan terug tot ver in de vroege middeleeuwen.”

De huidige pelgrims zitten s ‘avonds in de refugio vaak teveel naar hun schermpje te turen en kletsen daardoor te weinig met de mensen om hun heen. Daarnaast komt men door het intensieve elektronische contact met het thuisfront niet echt los van zijn oude vertrouwde omgeving. De door Van Gennip en Quartier (2010) beschreven transformatiestap, overgang naar de liminaliteit, komt hierdoor minder goed tot zijn recht.

Er zijn natuurlijk ook positieve kanten bij het gebruik van de mobiele elektronica; het thuisfront weet waar je bent en door het gebruik van gps is het lastig te verdwalen op de camino.

Bram van der Wees⁴⁴ (2015)

Het verhaal van Suzanne van Beek (2014) over mobiele elektronische gereedschappen heeft nogal wat reacties losgemaakt bij de lezers van de Jacobsstaf. Een korte samenvatting van deze nogal uiteenlopende reacties;

- Gert van der Linden waardeert de enorme vrijheid op de camino waarbij hij zijn smartphone intensief gebruikte. Skypen met het thuisfront, via Facebook met medepelgrims afspreken waar s ‘avonds gegeten wordt, doorgaan met spelletje WordFeud, bijhouden van een weblog met foto’s. De contacten met de mensen langs de camino hebben er niet onder geleden.
- Eddy Joon is blij het bellen vanuit telefooncellen achter zich gelaten te hebben.
- Rian van Zeelst belt elke ochtend en avond met haar partner en houdt via een blog haar vrienden op de hoogte. Tijdens de voorbereidingen van haar reis heeft zij ook intensief gebruik gemaakt van de aan internet toevertrouwde ervaringen van anderen. Voor echte persoonlijke zaken is een papieren schriftje gebruikt.
- Harry de Bot heeft zich tijdens van 5-weekse fietstocht beperkt tot een dagelijks sms-je en een wekelijks telefoontje met zijn vrouw. Doel was juist het opzoeken van stilte, eenzaamheid en ontmoetingen met de medepelgrims tijdens de maaltijden in de pelgrimsherbergen. Wereldnieuws kun je prima 5 weken missen.

Josje Tummers⁴⁵ (2015)

Persoonlijk verleden	Josje hoorde van een medepelgrim dat je jezelf op de weg naar Santiago goed leert kennen en dat zo’n proces in fasen verloopt.
Vertrek	De fasen die, ieder op zijn eigen wijze, onderweg doormaakt zijn: • Body; lekker sjouwen overdag. Hierbij moet je wel de tijd en rust nemen om goed naar je lichaam te luisteren • Mind; door het lopen over de eindeloze vlakten leer je

⁴³ Suzanne van der Beek (2014) Jacobsstaf 104, pagina 10-13

⁴⁴ Bram van der Wees (2015) Jacobsstaf 105, pagina 44-45

⁴⁵ Josje Tummers (2015) Jacobsstaf 105, pagina 18-19

	door te zetten zonder afleiding van buitenaf. • Soul; je zoekt naar jezelf en je ontdekt bij jezelf waarom je deze tocht maakt
Ontmoetingen	Alleen starten ging goed. Josje maakte snel vrienden waar zij de hele tocht mee optrok.
Natuur	
Christelijke cultuur historie	
Credential - stempels	
Weg	Iedereen heeft hetzelfde doel - aankomen in Santiago. Allen slapen in dezelfde refugios en beleven dezelfde fysieke ongemakken. Men helpt elkaar en staat open voor elkaar. Hierdoor voelt de omgeving veilig aan en is er ruimte voor persoonlijke ontwikkeling
Veranderingsproces	Josje was bang om alleen te zijn en bang om in een gezelschap afgewezen te worden. Tijdens de tocht leerde zij open te staan voor anderen en meer op haar eigen mening te vertrouwen. Zij kreeg rust en zelfvertrouwen.
Aankomst	De band met de medepelgrims zal Josje niet vergeten omdat dit haar veel goed heeft gedaan.
Re-integratie	Na terugkomst was het wennen aan het tempo en ritme in Nederland.
Terugblik	"Lichaam, geest en ziel: het was een grote levensles die ik niet had willen missen."

Samengevat: Josje is redelijk "blanco" gestart met de camino en is onderweg veel zelfbewuster en zelfstandiger geworden. Zij heeft geleerd, bij fysieke inspanning, naar haar lichaam te luisteren. Haar persoonlijke ontwikkeling heeft een sprong gemaakt. Zij is niet meer bang om alleen te zijn en zij maakt makkelijker contact met de mensen om haar heen.

2.2 Essenties uit de reisverslagen en artikelen

In het reisverslag van Frans Hochstenbach (1989) was het **religieuze element** nog sterk aanwezig. Zijn pelgrimstocht is gestart met de pelgrimszegen en onderweg was er veel aandacht voor het Christelijke culturele verleden.

Vanuit de Spaanse clerus was er in 1990 veel aandacht voor **geestelijke begeleiding** van een pelgrim met weinig materiele behoeften.

Persoonlijke zoektochten en helingsprocessen zijn beschreven door Magda Heesen (1989) en Jan Meijssen (1991).

Pastor Ko de Graaf (1996) heeft mede vanuit zijn religieuze achtergrond genoten van de christelijke cultuur en **energie opgedaan** om met zijn werk thuis verder te gaan.

Joke en Michel den Dulk (1996) hadden een moeizame relatie en zijn tijdens de pelgrimstocht **tot elkaar** gekomen.

Klaas en Helen van der Poel (2001) geven aan dat je **niet teveel moet willen plannen** in dit leven. Je dient open te staan aan hetgeen je onderweg tegen komt.

Bij Trees en Klaas Mors (2003) heeft een transformatie van vakantieganger naar pelgrim plaats gevonden. Hierbij is hun **geloofservaring sterker** geworden.

Op verzoek van het Genootschap heeft Herman Vuijsje (2003, 2013) teruggekeken op zijn eerdere pelgrimage in 1989 van Santiago naar Amsterdam. Vuijsje stelt dat je door het afleggen van de camino een **blijvende verandering** ondergaat. Door het nemen van een “time-out” geef je de volle aandacht aan jezelf, de omgeving waar je doorheen loopt en de mensen om je heen. Hierdoor wordt je een harmonischer en nederiger mens.

Huberta Wiertsema en Arno Cuppen (2005, 2011, 2012, 2013) beheren een pelgrimsherberg aan de camino. Zij geven aan dat pelgrimeren de kunst van het **loslaten** is. Pelgrims slepen veel spullen in hun rugzak mee, bellen en mailen veel met thuis en staan daardoor soms weinig open voor anderen.

In de Jacobsstaf (2006, nr. 69 en 70) is een uitgebreide discussie geweest of de weg naar Santiago het doel is of dat men ook meer aandacht aan het religieuze element dient te geven. In de discussie komt naar voren dat iemands **religie een zeer persoonlijke zaak** is en dat er vele wegen in fysiek, spiritueel en cultureel opzicht naar Santiago leiden.

Thomas Quartier (2010) geeft aan dat elke pelgrim een **transformatieproces** ondergaat maar dat kan **sterk uiteenlopend** zijn.

De invloed en aanwezigheid van de digitale hulpmiddelen op de camino is groot en lang niet alle pelgrims zijn hier gelukkig mee. Door Huib Bol (2012), Hein Dik (2013), Suzanne van Beek (2014) en Bram van der Wees (2015) zijn de voor- en tegen argumenten van het gebruik van internet en smartphones uitgebreid beschreven. Vele pelgrims willen, door middel van een time-out op de camino, loskomen van hun dagelijkse beslommeringen en zich open stellen voor ontmoetingen met de mensen om hen heen. Hierbij past een **bescheiden gebruik van smartphones**. De situatie dat je bij binnenkomst in een refugio de pelgrims niet meer met elkaar hoort praten maar dat eenieder zit of ligt met een “schermpje” in zijn hand dient vermeden te worden.

Reflecteren op je thuissituatie en veranderen, waar nodig en gewenst, is een proces waar de camino zich prima voor leent. Lonneke Lodder (2012), Karin Abdullah Khan (2013), Wim Nijssen (2013), Bram van der Wees (2013) en Josje Tummers (2015) beschrijven hun ervaringen hiermee. Het naderhand overdragen van ervaringen en inzichten aan het thuisfront is en blijft een lastige opgave.

Het gebruik van **symbolen en rituelen** zijn belangrijke elementen in oude en nieuwe pelgrimstochten. Damiaan Messing (2013) en Leen Wijker (2013) schetsen de ontwikkeling. De omgekeerde schelp is het eeuwenoude symbool maar de gele pijlen dateren uit 1959 toen de pastor van Cebreiro de verlaten camino route een nieuw leven gaf door rond te rijden in een oude auto met blikken gele verf en een kwast. Een hedendaags ritueel is het plaatsen van een steen bij het IJzeren Kruis. Deze handeling symboliseert het achterlaten van zorgen of zonden die de pelgrim met zich mee draagt.

3. Conclusie

In de periode van 1989 tot 2015 is het karakter en beeld van de Nederlandse pelgrims op de camino naar Santiago de Compostela veranderd. De uitingen van het rooms-katholieke leven zijn gaandeweg verdwenen. Zoals Quartier (2010) beschrijft, het zoeken naar zichzelf en de spirituele kern in de eigen persoon is daarentegen sterk op gang gekomen.

De camino naar Santiago is een pelgrimage van de “weg” waarbij de heling van de ziel belangrijker is dan de heling van het lichaam zoals in Fatima en Lourdes. De pelgrims op de camino voelen zich verbonden met elkaar omdat zij allen dezelfde ontberingen meemaken en tijdelijk in een andere werkelijkheid verblijven.

Wandelen en fietsen op de uitgestrekte en eenzame Meseta, de Spaanse hoogvlakte, geeft pijn, vermoeidheid en ook verbinding met de overweldigende natuur. Hierdoor krijgt de pelgrim een gevoel van fysieke, spirituele en persoonlijke heling, meer respect voor het eigen lichaam en een groeiend zelfvertrouwen. Cuppen (2011) beschrijft dat door het tijdelijk afstand nemen van, de thuissituatie en de (digitale) over-stimulering in deze moderne hectische maatschappij, er ruimte komt voor reflectie. Tevens worden er dan soms vergaande beslissingen genomen inzake persoonlijke situaties. Deze beslissingen kunnen betrekking hebben op, bij voorbeeld, het wel/niet een andere baan nemen of het wel/niet doorgaan met een relatie. De camino werkt hierbij als een katalysator die het veranderingsproces van de pelgrim ondersteunt. Het veranderingsproces is echter sterk afhankelijk van de Ausgangssituatie van de pelgrim, de mate waarin hij zich voor de nieuwe omgeving en mensen openstelt en de tijdspanne die hij de op camino doorbrengt.

Vele auteurs, Bol (2012), Dik (2013), van Beek (2014), van der Wees (2015), beschrijven de effecten van de smartphone en internet op het karakter van het samenzijn van pelgrims binnen en buiten de refugios. Terughoudendheid in gebruik van de digitale hulpmiddelen is volgens hen hierbij aan te raden. Deze gedachte is niet geheel nieuw. In een recent artikel over vakantiegedrag van Amerikanen in Time⁴⁶ wordt beschreven dat het essentieel is om afstand te nemen van werk tijdens de vakantie; “the employee must disconnect entirely from the office. No email, no phone calls.”

De behoefte van de individuele pelgrim aan een time-out in deze vaak hectische moderne maatschappij is duidelijk aanwezig en groeiende.

De camino met al haar pelgrims op weg naar Santiago wordt wel eens gekarakteriseerd als een moderne massa beweging. Mensen van allerlei nationaliteiten ontmoeten elkaar onderweg, wisselen tot laat in de nacht gedachten uit en maken stapjes om de landen dichterbij elkaar te brengen en het wederzijds begrip voor elkaar te vergroten.

De camino is in de periode 1989 – 2015 geëvolueerd van een religieus en cultureel geïnspireerd proces naar een persoonlijke zoektocht naar zichzelf met uiteenlopende fysieke en spirituele elementen.

⁴⁶ Jack Dickey (June 1, 2015) Time Magazine, page 32-36

Lijst van geraadpleegde literatuur

Boeken en artikelen

Bree, I. de (2015). *Transcendente ervaringen langs de camino de Santiago*. Master scriptie Religiewetenschappen. Radboud Universiteit Nijmegen. 1 januari 2015

Dickey, J. (2015). Save the vacation. *Time Magazine*, June 1, 2015

Frey, N.L. (1998). *Pilgrim stories: on and off the road to Santiago*. University of California Press, Berkeley.

Lokin, D. & Schooten, K. van (2011). *Pelgrims Onderweg naar Santiago de Compostela*. WBOOKS, Zwolle Museum Catharijneconvent, Utrecht

Madou, M. (2010). *Onderweg naar Santiago. Een camino van kunst, cultuur, legenden en verhalen*. Uitgeverij Waanders, Zwolle

Post, P. Pieper, J. & Uden, M. van (1998). *The modern pilgrim: multidisciplinary explorations of Christian pilgrimage*. Peeters, Leuven.

Rufin, J-C. (2014). *Compostela Voetreis naar het einde van de wereld*. De Bezige Bij, Antwerpen

Turner, V. & Turner, E. (1978). *Image and pilgrimage in Christian culture*. University Press, Columbia

Vuijsje, H. (1990). *Pilgrim zonder God: Een voettocht van Santiago de Compostela naar Amsterdam*. Pandora

Wasser, B. (2010). *Pelgrims tochten. Langs wegen en door tijden*. Uitgeverij Boom, Amsterdam

Jacobsstaf

Beek, S. van der (2014) "Het dagboek van de modern pilgrim. De camino-app: zegen of vloek?" *Jacobsstaf* 104 (2014), pagina 10-13

Boink, F. (2013) "Iedere pilgrim telt" *Jacobsstaf* 100 (2013), pagina 44-45

Bol, H. (2012) "De Digitale Kluizenaar" *Jacobsstaf* 93 (2012), pagina 35-36

Cuppen, A. (2011) "Meester pilgrim" *Jacobsstaf* 89 (2011), pagina 18

Cuppen, A. (2012) "Was het gewonen leven maar als hier. Spiritualiteit en pelgrimeren" *Jacobsstaf* 95 (2012), pagina 3-8

Dik, H. (2013) "We zijn als grote, spelende kinderen aan het avontuur begonnen. L'Esprit du Chemin: een monument aan de camino" *Jacobsstaf* 99 (2013), pagina 10-11

Dulk, J. den (1996) "Aankomen, waar?" *Jacobsstaf – Lustrumnummer 1986-1996* (1996), pagina 72

Graaff, K. de – Pastor (1996) “Van SAINT-JEAN (-Pied-de-Port) naar SAINT JACQUES (de Compostelle)” *Jacobsstaf – Lustrumnummer 1986-1996* (1996), pagina 37

Heesen – van den Hemel, M (1989) “Pelgrimstocht of bedevaart of...” *Jacobsstaf* 3 (1989), pagina 108-109

Heinrichs, R. (2006) “Weg of doel? Ruimte voor de religieuze betekenis van de tocht” *Jacobsstaf* 69 (2006), pagina 13-14

Hochstenbach, F. (1989) “M’n pelgrimstocht” *Jacobsstaf* 3 (1989), pagina 114-116

Khan-Feenstra, K.A. (2013) “Wandelen is geen sport” *Jacobsstaf* 98 (2013), pagina 30-31

Lodder, L. (2012) “Naar Santiago als ongelovige” *Jacobsstaf* 93 (2012), pagina 3-6

Meijssen, J. (1991) “Met de fiets naar Santiago” *Jacobsstaf* 12 (1991), pagina 149-151

Messing, D. (2013) “Kruizen, schelpen, stenen en pijlen. Een weg vol symbolen en rituelen” *Jacobsstaf* 97 (2013), pagina 30-31

Mors, T. & K. (2003) “Flarden” *Jacobsstaf* 58 (2003), pagina 66-68

Quartier, T. (2010) “De spiritualiteit van de pelgrim. Transformerende wegen van Sint Jacob”. *Jacobsstaf* 85 (2010), pagina 3-9

Reacties van lezers (2006) “Weg of doel” *Jacobsstaf* 70 (2006), pagina 64-69

Tummer, J. (2015) “Al het goede komt in drieën. Lichaam, geest en ziel op de camino” *Jacobsstaf* 105 (2015), pagina 18-19

Vuijsje, H. (2003) “De camino in onze tijd: van lijdensweg naar wellness-paradijs?” *Jacobsstaf* 60 (2003), pagina 153-159

Vuijsje, H. (2013) “Comeback kid op de camino” *Jacobsstaf* 100 (2013), pagina 60-63

Wees, B. van der (2013) “Verandering” *Jacobsstaf* 97 (2013), pagina 3

Wees, B. van der (2013) “Wat beweegt de pelgrim?” *Jacobsstaf* 99 (2013), pagina 15

Wees, B. van der (2015) “Zeg, ben jij wel een echte pelgrim?” *Jacobsstaf* 105 (2015), pagina 44-45

Wijker, L. (2013) “ Stilstaan bij wat je overkomt. De kracht van rituelen op weg naar Compostela” *Jacobsstaf* 98 (2013), pagina 24-27

Bijgewoonde presentaties

Aerts, D. (2015). Presentatie “De lokroep van de Jacobsweg. Pelgrimeren in de eenentwintigste eeuw”. Utrecht, 11 maart 2015 *Lezingencyclus: Zingeving en Spirituele beleving langs de camino*. Nederlands Genootschap van Sint Jacob

Droogers, A. (2015). Presentatie “Pelgrimage: zingeving in de marge – een antropologische visie”. Utrecht, 11 februari 2015 *Lezingencyclus: Zingeving en Spirituele beleving langs de camino*. Nederlands Genootschap van Sint Jacob.

Bezochte websites

www.santiago.nl

Nederlands Genootschap van Sint Jacob (geraadpleegd op 05-01-2015)

<https://www.santiago.nl/content/jaargang-1989-nummer-1/969>

Nederlands Genootschap van Sint Jacob – Jaargangen Jacobsstaf 1989 – 2015 (geraadpleegd op 01-04-2015)

<https://www.santiago.nl/van-oude-en-nieuwe-pelgrims/12619>

Peter Nissen (2013) Van Oude en nieuwe pelgrims. Website Nederlands Genootschap van Sint Jacob. (geraadpleegd op 15-10-2014)

www.compostelagenootschap.be

Vlaams Compostelagenootschap (geraadpleegd op 15-01-2015)

<http://www.wilsweg.nl/161398429>

Wilsweg, voettocht naar de Camino. (geraadpleegd op 15-01-2015)

http://www.tweevoeter.nl/pelgrimspaden_santiago_verslagen.php

https://doc-0c-a0-apps-viewer.googleusercontent.com/viewer/secure/pdf/3nb9bdfcv3e2h2k1cmql0ee9cvc5l0le/ft5hg9csdl6h9emi1pp02eepet1n96c5/1429090725000/drive*/ACFrOgAlqe1A4EYQOc6wwb-Dbrb72rqsK5hzGOxF9ZI2LRfamHbIRHi9LPA5MnTR36Fycm5VSvfMIWSC4b07ptbjAMl6eUmIkyVIX7OQmeABDuaqR2q_FlbHrYwzQ=?print=true

(geraadpleegd op 15-04-2015)

Klaas en Helen van der Poel (2001) Ultreia !!! Pelgrimeren in de 21ste eeuw.